247sk13

१३

योगदर्शनम्

प्रस्तावना

भारतीयदर्शनानि हि मोक्षशास्त्ररूपेण प्रसिद्धानि। एतेषु दर्शनेषु कानिचन वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति, तानि हि आस्तिकदर्शनानि। यानि वेदस्य प्रामाण्यं न अभ्युपगच्छन्ति तानि नास्तिकदर्शनानि। चार्वाकदर्शनं, बौद्धदर्शनं, जैनदर्शनं इति त्रीणि नास्तिकदर्शनानि प्रसिद्धानि। आस्तिकदर्शनानि च षट् – सांख्यदर्शनं, योगदर्शनं, न्यायदर्शनं, वैशेषिकदर्शनं, पूर्वमीमांसादर्शनम् उत्तरमीमांसादर्शनं चेति। सांख्य-योगदर्शनयोः सिद्धान्तसाम्यदर्शनात् एतयोः समानतन्त्रता शास्त्रेषु प्रतिपाद्यते।

सांख्यदर्शने पञ्चविंशतितत्त्वानि स्वीकृतानि, योगदर्शने ईश्वररूपः पुरुषविशेषः अङ्गीकृतः। अतः तत्त्वानि षड्विंशतिः सञ्जातानि। सांख्यदर्शने अहङ्कारतत्त्वात् पञ्चतन्मात्राणाम् उत्पत्तिः प्रतिपादिता, योगदर्शने तु बुद्धितत्त्वात् पञ्चतन्मात्राणाम् उत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। सांख्यदर्शने तत्त्वस्य श्रवण-मनन-निदिध्यासनेषु अधिकगुरुत्वं प्रदर्श्यते, योगदर्शने तु अष्टाङ्गयोगादिसाधनोपायेषु अधिकगुरुत्वं प्रकाशितम्। एवं कानिचन पार्थक्यानि व्यतिरिच्य सांख्य-योगदर्शनयोः सर्वेषु सिद्धान्तेषु एव सामञ्जस्यं वर्तते। भारतीयदर्शनेषु चार्वाकदर्शनं व्यतिरिच्य सर्वाणि एव दर्शनानि योगदर्शनेन प्रभावितानि। एतेषु सर्वेषु योगप्रोक्तसाधनोपायानाम् अनुसरणं दृश्यते। अतः सर्वेषु दर्शनप्रस्थानेषु योगदर्शनम् एव प्राचीनतमम् इति केचन प्रतिपादयन्ति। एतादृशस्य योगशास्त्रस्य अध्ययनं विना इतरदर्शनानां हृदयं नैव अवगन्तुं शक्यते। उपनिषत्स्वपि योगस्य गुरुत्वम् असकृत् प्रतिपादितम्। उच्यते च मोक्षधर्मे – 'नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम्' इति। अतः अस्मिन् पाठे योगदर्शनस्य मूलतत्त्वानि आलोच्यन्ते।

उद्देश्यानि

पाठमेतं पठित्वा भवान् अधोलिखितान् विषयान् ज्ञास्यति-

- योगदर्शनस्य परिचयः
- योगदर्शनस्य आचार्यपरम्परा
- योगपदार्थः
- समाधिस्वरूपम्
- पञ्च चित्तवृत्तयः

- ➢ योगस्य अष्टाङ्गानि
- ➢ ईश्वरस्वरूपम्

१३.१) योगदर्शनस्य आचार्यपरम्परा

योगदर्शनं हि सुप्राचीनम्। उपनिषत्सु योगविषये उक्तयः दृश्यन्ते। तथाहि – "यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि। " (कठ. १.३.१३) "तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ। " (कठ. २.३.११) "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य। ब्रह्मोडूपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयानकानि। " (श्वेताश्वतर. २.८) इत्यादिषु श्रुतिषु योगविषये सुगभीरम् आलोचनम् आलोक्यते। अस्य योगस्य प्रोक्ता हि हिरण्यगर्भः। उच्यते च याज्ञवल्क्येन – "हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः" इति। एवं कठ-श्वेताश्वतरादिप्राचीनोपनिषत्सु शाण्डिल्योपनिषत् योगराजोपनिषत् हंसोपनिषत् नादबिन्दूपनिषत् ध्यानविन्दूवनिषत् योगकुण्डल्युपनिषद् इत्यादिषु अर्वाचीनोपनिषत्स्वपि योगः आलोचितः। परन्तु पृथग्-दर्शनरूपेण योगस्य उपस्थापनं पतञ्जलिना एव स्वरचितैः योगसूत्रैः विहितम्।

पतञ्जलिप्रणीतानि योगसूत्राणि आदाय एव योगदर्शनस्य प्रपञ्चः इदानीं दृश्यते। अयं पतञ्जलिः व्याकरणमहाभाष्यकारात् पतञ्जलेः न भिन्न इति सम्प्रदायः। तथाहि परम्परावचनं –

"योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि। " इति।

मतमेतत् अङ्गीकृत्य पतञ्जलिः इशवीयपूर्वतृतीय-द्वितीयशताब्द्यां भुवम् अलञ्चकार इति वक्तुं शक्यते। ज्याकोवि-गार्वे-प्रमुखानां पाश्चात्यदार्शनिकानां मते तु योगसूत्रं पञ्चम-ख्रीष्टाब्दे रचितम्। परन्तु मतमेतद् दुर्बलं तत्तद्रुच्यनुसारि वैयक्तिकं च।

योगसूत्राणां भाष्यं व्यासदेवेन कृतं व्यासभाष्यनाम्ना योगभाष्यनाम्ना च प्रसिद्धम्। व्यासभाष्योपरि वाचस्पतिमिश्रस्य तत्त्ववैशारदी टीका विज्ञानभिक्षोश्च योगवार्तिकं प्रसिद्धे। एतद्विहायापि भोजराजस्य योगवृत्तिः, रामानन्दसरस्वतीनां योगमणिप्रभा, राघवनन्दस्य पातञ्जलरहस्यं, अनन्तस्य योगचन्द्रिका, उदयशङ्करस्य योगवृत्तिसंग्रहः, उमापतित्रिपाठिनः योगसूत्रवृत्तिः, गणेशदीक्षितस्य पातञ्जलवृत्तिः, ज्ञानानन्दस्य योगसूत्रविवृतिः – इत्यादयः ग्रन्थाः योगदर्शने प्रसिद्धाः।

पतञ्जलिप्रणीतस्य योगशास्त्रस्य अपरं नाम सांख्यप्रवचनम्। योगसूत्रग्रन्थे हि पादचतुष्टयं विद्यते। ते हि – समाधिपादः साधनपादः विभूतिपादः कैवल्यपादश्चेति। पञ्चोन-द्विशतसूत्रसमन्वितोऽयं (१९५) ग्रन्थः। पाठेऽस्मिन् पातञ्जलयोगसूत्राणि व्यासभाष्यं च आधारीकृत्य विषया आलोचयिष्यन्ते।

पाठगतप्रश्नाः १

१. योगशास्त्रस्य समानतन्त्रं दर्शनं किम्।

२. सांख्यदर्शनात् योगदर्शनस्य विलक्षणत्वं केषु स्थलेषु।

३. योगस्य प्रथमः प्रवक्ता कः।

४. योगसूत्राणां कः रचयिता।

५. कासाञ्चन योगोपनिषदां नाम लिखत।

६. योगसूत्राणामुपरि भाष्यं केन रचितम्।

७. योगशास्त्रस्य अपरं नाम किम्।

८. योगसूत्रग्रन्थे कति पादाः सन्ति, तेषां नामानि लिखत।

१३.२) योगशब्दार्थः

युज समाधौ इति समाध्यर्थकाद् युज्-धातोः घञ्-प्रत्यये योगशब्दो निष्पद्यते। अत्र घञ्-प्रत्ययः भावे करणे च विधीयते। युज्यते अनेन इति योगः इति करणव्युत्पत्त्या निष्पन्नेन योगशब्देन सम्प्रज्ञातसमाधेः बोधो भवति, योजनं योगः इति भावव्युत्पत्त्या निष्पन्नस्य योगशब्दस्य असम्प्रज्ञातसमाधिः अर्थः। भावे घञ्-प्रत्ययविधानसूत्रं तावत् भावे इति, करणे घञ्-प्रत्ययविधानस्य सूत्रं तावत् करणाधिकरणयोश्च इति। युजिर् योगे इत्यत्र युज्-धातुः सम्बन्धसामान्यस्य वाचकः। अतस्तस्य नात्र ग्रहणम्।

योगशास्त्रे केवलं समाधिविषये आलोचनं न प्रवर्तते, योगसाधनानां योगफलानां अभ्यासवैराग्यादीनां चालोचनं दृश्यते। परन्तु योगशास्त्रमिति कथनेनैव तानि अपि गतार्थानि भवन्ति। यथा राजासौ गच्छति इत्युक्ते सपरिवारस्य सेनामन्त्रिसहितस्य एव राज्ञः गमनं बुध्यते तथैव योगशास्त्रम् इत्युक्ते योगसम्बन्धिनाम् इतरेषामपि विषयानां सुतरां ग्रहणं भवति। अतो युजिर् योगे इति सम्बन्ध-सामान्य-बोधकात् युज्-धातोः योगशब्दस्य निष्पत्तिमङ्गीकृत्य समाधिसम्बद्धविषयाणां सूचनं तु गौरवाय एव। उच्यते च व्यासेन योगपदार्थः – 'योगः समाधिः'। अत्र च योगः सम्प्रज्ञातसमाधेः असम्प्रज्ञातसमाधेश्च बोधको भवति।

१३.३) समाधिस्वरूपम्, तद्भेदाश्च

योगः समाधिः इति पर्यायौ। योगस्य स्वरूपविषये उच्यते पतञ्जलिना – 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति। चित्तवृत्तीनां निरोध एव योगः। चित्तवृत्तयश्च पञ्च – प्रमाणं विपर्ययः विकल्पः निद्रा स्मृतिश्चेति। एतासां चित्तवृत्तीनाम् आलोचनम् अग्रे करिष्यते। एतासां चित्तवृत्तीनां निरोधः चित्तस्य सर्वासु भूमिषु एव भवति। चित्तभूमयश्च पञ्च – क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तम् एकाग्रं निरुद्धं चेति।

क्षिप्त-मूढ-विक्षिप्ताख्यासु चित्तभूमिषु यः चित्तवृत्तिनिरोधो भवति न हि स योग इत्युच्यते। तत्र चित्तवृत्तिनिरोधः गौणः कादाचित्कः, विक्षेप एव मुख्यः। एकाग्रभूमौ हि सम्प्रज्ञातः समाधिर्भवति, निरुद्धभूमौ च असम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। अतः एकाग्रभूमौ निरुद्धभूमौ च चित्तवृत्तीनां निरोध एव योगः। चित्तभूमीनां स्वरूपम् अध आलोच्यते।

चित्तस्य भूमिर्नाम चित्तस्य स्वाभाविकी अवस्था। यस्यां भूमौ यस्याम् अवस्थायां वा चित्तम् अत्यन्तम् अस्थिरं तिष्ठति, अतीन्द्रियविषयाणां चिन्तनार्थं धैर्यं धीशक्तिर्वा चित्तस्य यस्यां भूमौ न तिष्ठति सा हि क्षिप्तभूमिः। कदाचित् प्रबलहिंसादिप्रवृत्तीनां हेतोः अस्याम् अवस्थायाम् अपि चित्तं समाहितं भवति। यथा महाभारते जयद्रथस्य पाण्डवद्वेषवशात् शिवे चित्तसमाधानम् अभवत्। यस्याम् अवस्थायां चित्तम् कस्मिंश्चित् इन्द्रियविषये मुग्धं सत् तत्त्वचिन्तने असमर्थं भवति सा हि मूढभूमिः। क्षिप्तापेक्षया अस्यां भूमौ इन्द्रियभोग्यविषयेषु सरलतया चित्तं समाहितं भवति। स्त्री-धनादिलाभार्थं जनानां चित्तसमाधानं प्रसिद्धम् एव। एवं मूढावस्थायामपि कदाचित् चित्तसमाधानं भवति। यस्यां भूमौ चित्तं कदाचित् स्थिरं भवति कदाचिद्वा चञ्चलं तिष्ठति सा हि विक्षिप्तभूमिः। साधकानाम् एषा भूमिः भवति। सामयिकस्य स्थैर्यस्य कारणात् अस्याम् अवस्थायां श्रवणमननादिद्वारा वस्तुनः स्वरूपावधारणं सुकरं भवति। मेधा-सद्वृत्तिप्रभृतीनां न्यूनाधिक्यात् विक्षिप्तचित्तानां मनुष्या अपि बहुविधा भवन्ति। विक्षिप्तचित्तेऽपि समाधिः भवति परन्तु न स दीर्घकालस्थायी। एकम् एव अग्रम् अवलम्बनं यस्य चित्तस्य तद् एकाग्रं चित्तम्। यस्यां भूमौ चित्तस्य एकस्या वृत्तेः निवृत्तेः अनन्तरं तदनुरूपा एव वृत्तिरुदेति, एवम् अनुरूपवृत्तीनां प्रवाहः निरवच्छिन्नः तिष्ठति सा हि एकाग्रभूमिः। एकाग्रभूमौ सम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। अन्तिमा चित्तभूमिर्हि निरुद्धभूमिः। यस्यां भूमौ सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधो भवति संस्कारमात्रम् च अवशिष्यते सा हि निरोधभूमिः। निरोधभूमौ चित्ते विलीने सति कैवल्यं भवति। निरुद्धभूमौ हि असम्प्रज्ञातसमाधिः निर्बीजसमाधिर्वा भवति। क्षिप्त-मूढ-विक्षिप्तभूमिषु चित्तवृत्तिनिरोधस्य स्थायित्वाभावात् न हि तेषां चित्तवृत्तिनिरोधानां योगपदेन कथनं भवति।

चित्तवृत्तिनिरोधरूपः योगः द्विविधः – सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्चेति। यत्र हि ध्येयस्य यथार्थस्वरूपं प्रत्यक्षीक्रियते स सम्प्रज्ञातः समाधिः। अस्यां समाधौ ध्येयभिन्नचित्तवृत्तीनां निरोधो भवति, ध्येयाकारा एव वृत्तिर्भवति। सम्प्रज्ञातसमाधौ हि ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयरूपा त्रिपुटी तिष्ठति। योगः चित्तवृत्तिनिरोधः इत्यत्र सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधः न उक्तः, अतो योगलक्षणं सम्प्रज्ञातयोगे अपि गच्छति। सम्प्रज्ञातसमाधिः – वितर्कानुगतः विचारानुगतः आनन्दानुगतः अस्मितानुगतश्चेति चतुर्विधः। इन्द्रियग्राह्येषु स्थूलविषयेषु विराट्-पुरुष-चतुर्भुजादिस्थूलमूर्तिविषये च वृत्तिधारा भवति चेद् वितर्कानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। स्थूलस्य कारणभूतेषु सूक्ष्मविषयेषु यदा वृत्तिधारा भवति तदा विचारानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। स्थूलात् कार्यात् विचारद्वारा एव सूक्ष्मस्य कारणस्य ज्ञानं जायते इति हेतोः सूक्ष्मविषयकः सम्प्रज्ञातसमाधिः विचारानुगतो भवति। सात्त्विकाहंकाराद् उत्पन्नानि इन्द्रियाणि। इन्द्रियविषयकचित्तवृत्तौ सत्यां आनन्दानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। तथाहि प्राणायामादिद्वारा शरीरं सुस्थिरं भवति चेत् शरीरे सुखमयो बोधः भवति, तादृशं सुखमात्रम् अवलम्ब्य ध्याने सति सानन्दः सम्प्रज्ञातः समाधिर्भवति। इन्द्रियाणाम् अस्मितापेक्षया स्थूलत्वम्, इन्द्रियाणाम् अस्मिताकार्यत्वात्।

अस्मितायाः ग्रहीतुर्वा विषये समाधिः अस्मितानुगतः सम्प्रज्ञातः समाधिः। एते चतुर्विधाः अपि समाधयः सालम्बनाः। एतेषु पुनः वितर्कानुगतः विचारानुगतश्च ग्राह्यविषयकौ, आनन्दानुगतः ग्रहणविषयकः, अस्मितानुगतो ग्रहीतृविषयकश्च।

सर्ववृत्तीनां निरोधे सति असम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। असम्प्रज्ञातसमाधौ हि निरोधसंस्कारवशात् व्युत्थानसंस्कारेण वृत्तयो नोत्पद्यन्ते, अतः असम्प्रज्ञातसमाधिः संस्कारशेषः इत्युच्यते। अयञ्च समाधिः आलम्बनरहितः परवैराग्येण साध्यः। निरालम्बनत्वात् निर्विषयत्वात् च कर्मबीजस्य अभाववशात् अयं निर्बीजसमाधिः इत्यपि कथितो भवति। असम्प्रज्ञातसमाधिः द्विविधः भवप्रत्ययः उपायप्रत्ययश्चेति। अनयोः उपायप्रत्यय उत्कृष्टः, भवप्रत्ययस्तु निकृष्टः। विदेहानां देवानां, प्रकृतिलीनानां च समाधिः भवप्रत्ययः अविद्यामूलकः। योगिनां हि श्रद्धाद्युपायजन्यः। चतुर्विंशतेः जडतत्त्वानां उपासकाः हि विदेहाः प्रकृतिलीनाश्च भवन्ति। तथाहि मूलप्रकृतेः अव्यक्तस्य प्रकृतिविकृतीनां महत्तत्त्वस्य अहङ्कारस्य शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाख्यानां सूक्ष्माणां पञ्चतन्मात्राणां च उपासकाः असम्प्रज्ञातसमाधौ सति प्रकृतिलीनाः भवन्ति। केवलविकृतीनां एकादशेन्द्रियाणां पञ्चस्थूलभूतानां च उपासकाः असम्प्रज्ञातसमाधौ सति विदेहाः भवन्ति। एतेषां समाधीनाम् अज्ञानमूलकत्वात् ऊर्ध्वलोकात् पुनः मोक्षलाभाय साधकानां पुनरावृत्तिः भवति। उच्यते च वायुपुराणे –

दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः।
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः।
निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते। इति।

इन्द्रियोपासकानां मुक्तिकालो हि दशमन्वन्तराणि, सूक्ष्मभूतोपासकानां शतमन्वन्तराणि, अहङ्कारोपासकानां सहस्रमन्वन्तराणि, बुद्ध्युपासकानां दशसहस्रमन्वन्तराणि, प्रकृत्युपासकानां च लक्षमन्वन्तराणि। निर्गुणपुरुषप्राप्तौ तु न पुनः प्रत्यावृत्तिः भवति। उपायप्रत्ययः असम्प्रज्ञातसमाधिस्तु योगिनां श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञापूर्वकं भवति। उपायप्रत्ययः असम्प्रज्ञातसमाधिरेव कैवल्यजनको भवति।

पाठगतप्रश्नाः २

९. योगशब्दस्य का व्युत्पत्तिः।
१०. योगशब्दस्य व्युत्पत्तिगतः अर्थः कः।
११. योगस्वरूपप्रत्यायकं पातञ्जलं सूत्रं किम्।
१२. चित्तवृत्तयः कति, काश्च ताः।
१३. चित्तभूमयः कति, काश्च ताः।

१४. एकाग्रभूमौ निरुद्धभूमौ च कीदृशः समाधिः भवति।

१५. का निरुद्धभुमिः।

१६. समाधिः कतिविधः, के च ते।

१७. कः सम्प्रज्ञातसमाधिः।

१८. सम्प्रज्ञातसमाधिः कतिविधः, के च ते।

१९. वितर्कानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः कः।

२०. आनन्दानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः कः।

२१. असम्प्रज्ञातसमाधिः कः।

२२. असम्प्रज्ञातसमाधिः कतिविधः, के च ते।

२३. को भवप्रत्ययसमाधिः।

२४. क उपायप्रत्ययः असम्प्रज्ञातसमाधिः।

१३.४) चित्तवृत्तयः

चित्तवृत्तीनां निरोधे सति समाधिः भवति। चित्तवृत्तयो नाम चित्तस्य परिणामविशेषाः। यथा मृत्परिणामभूताः घटादयः तथा चित्तस्य अवस्थाविशेषा हि एताः चित्तवृत्तयः। योगशास्त्रे पञ्च चित्तवृत्तयः आलोचिताः। यदा ता मोक्षसहायिका भवन्ति तदा ता अक्लिष्टा इति, यदा च मोक्षविरोधिन्यो भवन्ति तदा क्लिष्टा इत्युच्यन्ते। पञ्च चित्तवृत्तयो हि – प्रमाणं, विपर्ययः, विकल्पः, निद्रा स्मृतिश्चेति। अतः योगसूत्रे पतञ्जलिना सूत्रितम् – 'वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः' (योगसूत्रम् – १.५) इति 'प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः' (योगसूत्रम् – १.६) इति च। एताः चित्तवृत्तयो हि ज्ञानात्मकाः। एतासां चित्तवृत्तीनाम् आलोचनम् अधो विधीयते।

प्रमायाः करणं हि प्रमाणम्। पुरुषप्रतिबिम्बसहिता असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः हि प्रमा। प्रमाणं हि असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः। सांख्यवद् योगमतेऽपि प्रमा प्रमाणम् उभयमपि ज्ञानात्मकं भवति। अतः घटप्रत्यक्षकाले यदा चक्षुरिन्द्रियं घटेन सम्बध्नाति तदा बुद्धिः चक्षुर्द्वारा घटेन सम्बन्धं लभते, घटाकारेण च परिणमते। एषा घटाकारा चित्तवृत्तिः एव प्रमाणम्। यदा च स्वच्छायां चित्तवृत्तौ पुरुषः प्रतिबिम्बते तदा घटाकारा चित्तवृत्तिः पुरुषप्रतिबिम्बविशिष्टा भवति। सा एव पुरुषप्रतिबिम्बविशिष्टा घटाकारा चित्तवृत्तिरेव घटविषयिणी प्रमा। तस्य स्वरूपं च - घटम् अहं जानामि इति। घटाकारा चित्तवृत्तिः हि घटज्ञानं, तद् घटज्ञानं तु प्रमाणम्। घटज्ञानेन सह यदा पुरुषस्य सम्बन्धः तदा घटमहं जानामि इति अहम्पदोक्तेन पुरुषेण सह सम्बद्धं ज्ञानं हि प्रमा भवति। वाचस्पतिमिश्रेण प्रमाणस्य लक्षणमुक्तं – "असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः" इति। वृक्षः कपिसंयोगवान् न वा इत्यादौ सन्देहे अतिव्याप्तिवारणाय असन्दिग्धेति। अविपरीतपदस्य अबाधितत्वम् अर्थः। भ्रमज्ञाने अतिव्याप्तिवारणाय पदमिदम् उपात्तम्। शुक्तिरजतादिभ्रमेषु रजतादिविषयाः उत्तरज्ञानेन बाधिता भवन्ति।

अतस्तेषां बाधितत्वं, न अबाधितत्वम्। अनधिगतपदं स्मृतौ अतिव्याप्तिवारणाय प्रदत्तम्। घटप्रत्यक्षकाले एव घटः अधिगतो भवति, अधिगतविषयस्य संस्कारात् अधिगतविषये स्मृतिर्भवति। अतः संशयस्य भ्रमस्य स्मृतेश्च न प्रमाणत्वम्। तच्च प्रमाणं त्रिविधं प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमश्चेति। सूत्रितं च पतञ्जलिना – प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि (योगसूत्रम् १.७) इति। तथाहि इन्द्रियसन्निकृष्टे वस्तुनि चित्तसम्बन्धवशात् या विशेषावधारणप्रधाना चित्तवृत्तिः जायते तत् प्रत्यक्षप्रमाणम्। यथा चक्षुरिन्द्रियसन्निकृष्टे घटे चित्तसम्बन्धवशात् या घटव्यक्त्यवधारणप्रधाना चित्तवृत्तिः जायते सा घटाकारचित्तवृत्तिः हि प्रत्यक्षप्रमाणम्। वह्न्यादीनां तुल्यजातीयेषु पर्वतादिपक्षसदृशेषु महानसादिषु सपक्षेषु विद्यमानो भिन्नजातीयेषु जलह्रदादिषु अवर्तमानः यः धूमवह्न्योः अविनाभावः सम्बन्धः तद्विषयिणी सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिः अनुमानम् इत्युच्यते। अतः पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् हि अनुमानं भवति। आप्तवाक्यात् तदर्थविषयिणी या वृत्तिरुत्पद्यते सा हि आगमप्रमाणम्। अतो वाक्यार्थविषयिणी वृत्तिरेवात्र आगमप्रमाणम् इति तात्पर्यम्।

बाधितविषयिणी चित्तवृत्तिरेव विपर्ययः। विपर्ययो नाम मिथ्याज्ञानम्, अस्मिन् ज्ञाने यः विषयो भवति स प्रमाणरूपेण उत्तरज्ञानेन बाधितो भवति। यथा रज्जौ भ्रमवशात् सर्पाकारा वृत्तिरेव विपर्ययवृत्तिः। सूत्रितं च – विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम् इति। शब्दज्ञानम् अनुसृत्य समुत्पन्नायां यस्यां चित्तवृत्तौ विषयो न तिष्ठति सा वस्तुशून्या चित्तवृत्तिरेव विकल्प इति कथ्यते। यथा शशशृङ्गादिशब्दम् आकर्ण्य तदाकारा वृत्तिर्जायते, परन्तु शशशृङ्गाख्यं वस्तु एव नास्ति। एषा एव चित्तवृत्तिः विकल्प इत्युच्यते। तथाहि योगसूत्रे - शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः इति। चित्तस्य यस्यामवस्थायां बहिरिन्द्रियजन्य-जाग्रद्वृत्तिः मनोजन्य-स्वप्नवृत्तिश्च न तिष्ठतः, तदा अभावप्रत्यय एव चित्तस्य आलम्बनं भवति। एवम् अभावप्रत्ययविषयिणी या चित्तवृत्तिः सा हि निद्रा। सूत्रितं च – अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा इति। प्रमाणविपर्ययादिद्वारा अधिगतः पदार्थ एव विषयः यस्याः चित्तवृत्तेः सा हि स्मृतिः। संस्कारं द्वारीकृत्य अनुभवः स्मृतेः जनको भवति। तथा च योगसूत्रम् - अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः इति। अभ्यासेन वैराग्येण च एतासां चित्तवृत्तीनां निरोधो भवति।

पाठगतप्रश्नाः ३

२५. कदा चित्तवृत्तयः क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्ति।

२६. किं नाम प्रमाणम्।

२७. योगमते कति प्रमाणानि, कानि च तानि।

२८. का नाम प्रमा।

२९. किं नाम प्रत्यक्षप्रमाणम्।

३०. घटप्रत्यक्षस्थले प्रत्यक्षप्रमायाः किं रूपम्।

३१. को नाम विपर्ययः।

३२. विकल्पो नाम कः।

३३. निद्रा नाम का।

३४. का नाम स्मृतिः।

१३.५) योगस्य अष्टाङ्गानि

सांख्यवद् योगमतेऽपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति नित्यं तत्त्वद्वयम् अस्ति। प्रकृतेः बुद्धितत्त्वम् उत्पद्यते। पुरुषो हि असङ्गः चेतनो निष्क्रियश्च। जडायां बुद्धौ सुखदुःखादयः वर्तन्ते, सुखदुःखादीनाम् अभावोऽपि बुद्धेः एव भवति। यदा पुरुषः अविद्यावशाद् बुद्धितत्त्वेन सह तादात्म्यम् अनुभवति तदा बुद्धिगतानि सुखदुःखानि उपभुञ्जानः बद्धो भवति, यदा च पुरुषो बुद्ध्या सह स्वस्य भेदं जानाति तदा बुद्धिगतसुखदुःखानि नानुभवति। पुरुषः तदा स्वस्वरूपे प्रतिष्ठितो भवति, मुक्तश्च सञ्जायते। पुरुषो नित्यमुक्तः, तस्य स्वस्वरूपे स्थितिः एव मोक्षः। मोक्षे कारणं च बुद्धिपुरुषविवेकज्ञानम्। तदेव सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः सदसत्ख्यातिः विवेकधीः इत्यादिपदैः उच्यते। अस्याः विवेकख्यातेः साधनरूपेण अष्टाङ्गयोगस्य निरूपणं विधीयते योगशास्त्रे। तानि अष्टौ अङ्गानि तावत् – यमः नियमः आसनं प्राणायामः प्रत्याहारः धारणा ध्यानं समाधिश्चेति। एतेषां निरूपणम् अधो विधीयते।

यमः – अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः इति पातञ्जलं सूत्रम्। अहिंसा नाम भूतानां प्राणहरणाद् विरतिः। सत्यं नाम यथार्था वाक् यथार्थं मनो वा। तथाहि प्रत्यक्षेण अनुमित्या आगमेन वा यज्ज्ञानं जायते तदनुसारमेव प्रयुक्तं भूतहितकरं वाक्यं सत्यं भवति। मनसोऽपि अभिप्रायः अयमेव स्यात् यद् यः अर्थः ज्ञातः, स एव अर्थः अपरस्य बुद्धौ भासेत इति। स्वस्य अभिप्रायान्तरवशात् अपरार्थबोधकं वाक्यं न सत्यं भवति। तस्मात् मनसः अपि अर्थानुयायित्वम् अभिप्रेत्य सत्यत्वम् उक्तम्। अतः अश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्यमपि सत्यं न भवति। भूतानाम् अहितकरं वाक्यमपि सत्यपदवाच्यं न भवति। स्तेयं हि अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम्। न स्तेयम् अस्तेयम्। मनसि वाक्ये कर्मणि वा परद्रव्ये स्पृहाभावः एव अस्तेयम्। चौर्याद् विरतिः एव अस्तेयम्। उपस्थस्य अन्येषामिन्द्रियाणां च संयमनं ब्रह्मचर्यम्। अष्टाङ्गमैथुनत्यागो वा ब्रह्मचर्यम्। उच्यते च दक्षमुनिना –

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च।।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्। इति।

भोग्यविषयाणां असंग्रहः एव अपरिग्रहः। प्राणधारणार्थम् उपयुक्तं द्रव्यमात्रं संग्रहेद् योगी। भोग्यविषयाणां अर्जने रक्षणे क्षये च दुःखमेव जायते। अतो भोग्यविषयसंग्रहाद् विरतिः एव अपरिग्रहः। जाति-देश-काल-नियमान्तरादिभिः अनवच्छिन्ना यमाः महाव्रतम् इत्युच्यते।

नियमः - नियमविषये पातञ्जलं योगसूत्रं हि - 'शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' इति। शौचं द्विविधं बाह्यम् आभ्यन्तरञ्च। मृज्जलादिद्वारा शरीरप्रक्षालनं हि बाह्यं शौचम्।

आभ्यन्तरञ्च द्वेषासूयादीनां चित्तमलानां दूरीकरणम्। सन्तोषो नाम जीवनधारणाय यदुपकरणं लब्धमस्ति ततः अधिकस्य अनाकाङ्क्षा। सन्तोषो हि सुखमूलम्। उच्यते च 'सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः' इति। तपो नाम शुभाशुभे सुखदुःखे शीतग्रीष्मे चेत्यादीनां द्वन्द्वानां सहनम्। कृच्छ्र-चान्द्रायणादिव्रतानि च तपःपदेन उच्यन्ते। उपनिषद्-गीता-प्रभृतीनां मोक्षशास्त्राणाम् अध्ययनम् ओंकारजपो वा स्वाध्यायः। परमगुरौ ईश्वरे सर्वेषां कर्मणां समर्पणं हि ईश्वरप्रणिधानम्।

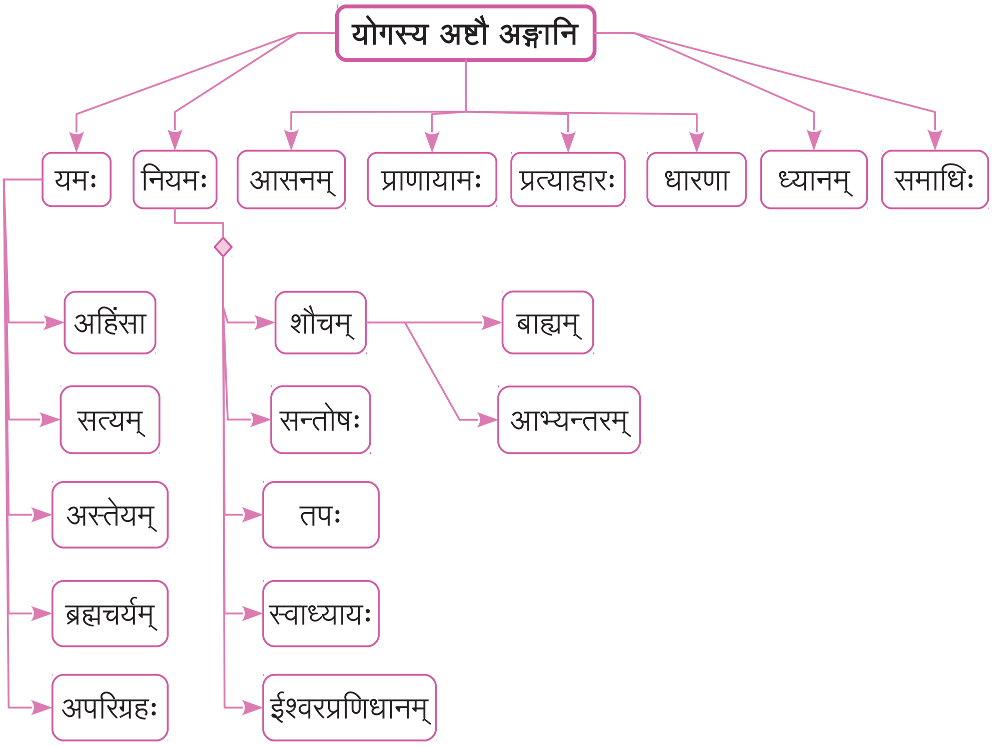

आसनम् – यस्यां स्थितौ हि स्थिरतया सुखेन च दीर्घकालं स्थितिः सम्भवति तत् आसनं भवति। उच्यते च – 'स्थिरसुखम् आसनम्' इति। पद्मासनं वीरासनं स्वस्तिकासनं दण्डासनम् इत्यादीनि आसनस्य उदाहरणानि।

प्राणायामः – प्राणवायोः श्वासप्रश्वासयोः वा संयमनमेव प्राणायामः। सूत्रितं च – 'श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः' इति। तथाहि बाह्यस्य वायोः अन्तः ग्रहणं श्वासः, प्रश्वासश्च अन्तःस्थस्य वायोः बहिः निःसारणम्। तयोः गतिविच्छेदो नाम तयोः अभावः।

प्रत्याहारः – यदा चित्तम् एकाग्रं सत् शब्दादिविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तं भवति तदा इन्द्रियाणि अपि स्थिराणि भवन्ति, अयं स्वाभाविक इन्द्रियनिरोध एव प्रत्याहार इत्युच्यते। तथा च सूत्रम् – 'स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार' इति।

धारणा - विषयान्तरात् प्रतिनिवृत्तस्य चित्तस्य नाभिचक्रादिदेशेषु देवतामूर्तिविशेषेषु लग्नता एव धारणा। सूत्रितं च – 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' इति।

ध्यानम् – यत्र चित्तं स्थिरीकृतं भवति तत्र चित्तवृत्तेः एकतानता एव ध्यानम्। एवं प्रत्ययान्तरेण अनन्तरितः सदृशः प्रत्ययप्रवाहः एव ध्यानम्। सूत्रं च – 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति।

समाधिः – ध्यानावस्था यदा परिपक्वा भवति, यदा च ध्यान-ध्यात्रोः प्रतिभासो न भवति ज्ञेयमात्रम् एव प्रतिभासते सा स्थितिः समाधिः इत्युच्यते। सूत्रितं च – 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति। अयं समाधिश्च योगाङ्गम्, सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातसमाध्योः साधनभूतः अयम्। धारणा-ध्यान-समाधयः सम्प्रज्ञातसमाधेः अन्तरङ्गसाधनानि, असम्प्रज्ञातसमाधेश्च बहिरङ्गसाधनानि। विज्ञानभिक्षोः मते अस्मिन् योगाङ्गभूते समाधौ यत्र विषये चित्तम् एकाग्रं भवति तस्य विषयस्य एव प्रकाशो भवति, तस्य विषयस्य सर्वेषां धर्माणां साक्षात्कारो न भवति। सम्प्रज्ञातसमाधौ हि ध्येयस्य अशेषविशेषाणां साक्षात्कारो भवति। ततः परवैराग्योत्पत्तौ क्रमेण असम्प्रज्ञातसमाधिः सम्भवति।

१३.६) ईश्वरस्वरूपम्

योगदर्शनं ईश्वरम् अङ्गीकुर्वत् सांख्यदर्शनाद् विलक्षणं भवति। योगदर्शने अतः ईश्वरम् अङ्गीकृत्य तत्त्वानि षड्विंशतिः भवन्ति। परवैराग्यप्राप्तेः अनन्तरं श्रद्धावीर्यादिपूर्वकम् असम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। सा च समाधिः ईश्वरप्रणिधानेनापि सिध्यति। प्रणिधानं नाम भक्तिः। उच्यते च योगवार्त्तिके विज्ञानभिक्षुणा –

> "कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम्।
> तत् सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्।" इति।

ईश्वरप्रणिधानेन ईश्वराभिमुखीनता भवति। तेन च ईश्वरानुग्रहात् अन्तरायाणां दूरीकरणं समाधिलाभश्च सम्भवति।

ईश्वरः कः इति प्रश्ने सति उच्यते पतञ्जलिना – "क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर" इति। ईश्वरो हि पुरुषविशेषः, स च नित्यमुक्तः। बद्धः पुरुषो विवेकख्यातिप्राप्तेः अनन्तरं मुक्तः सन् ईश्वरो न भवति, ईश्वरस्य न कदापि बन्धः। ईश्वरस्य अविद्यास्मितादयः क्लेशाः न भवन्ति। धर्माधर्मादिरूपाणि कर्माणि, तेषां च फलानि जन्मायुर्भोगादयः न हि ईश्वरस्य भवन्ति। भोगानुकूलः संस्कारः आशयोऽपि न भवति ईश्वरस्य। एतादृशस्य ईश्वरस्य अनुग्रहेण बद्धपुरुषाणां समाधिः, समाधेश्च सकलदुःखानाम् आत्यन्तिकैकान्तिकध्वंसरूपो मोक्षः सिध्यति।

ईश्वरः सर्वज्ञः, तस्मिन् सर्वातिशायि ज्ञानं वर्तते। ईश्वरः कालेन च अनवच्छिन्नः। अतः कल्पादौ उत्पन्ना ब्रह्मादयः कालेन अवच्छिन्नाः। ईश्वरो हि तेषां ब्रह्मादीनां गुरुः। तस्य ईश्वरस्य वाचकः शब्दो भवति ओंकारः। प्रणवस्य जपेन प्रणवार्थस्य ईश्वरस्य च चिन्तनेन योगिचित्तम् एकाग्रं भवति। एवं प्रणवस्य जपात् प्रणवार्थस्य ईश्वरस्य च चिन्तनात् बद्धपुरुषस्य स्वरूपसाक्षात्कारः अन्तरायाभावश्च भवतः। योगान्तरायाश्च नव – व्याधिः स्त्यानं संशयः प्रमादः आलस्यं विरतिः भ्रान्तिदर्शनम् अलब्धभूमित्वम् अनवस्थितत्वं चेति। यद्यपि योगमते ईश्वरो न जगत्स्रष्टा तथापि उपास्यरूपेण मोक्षफलोपियोगिनः समाधेः प्रदातृरूपेण च तस्य वर्णनम् असकृद् योगशास्त्रे समुपनिबद्धम् इति शम्।

पाठगतप्रश्नाः ४

३५. योगस्य अष्टाङ्गानि कानि।

३६. को नाम यमः।

३७. का नाम अहिंसा।

३८. अपरिग्रहो नाम कः।

३९. को नियमः।

४०. किं तावदासनम्।

४१. प्राणायामो नाम कः।

४२. कः प्रत्याहारः।

४३. का धारणा।

४४. ध्यानस्वरूपं लिखत।

४५. क ईश्वरः।

४६. क्लेशाः के।

४७. ईश्वरप्रणिधानं नाम किम्।

पाठसारः

भारतीयास्तिकदर्शनेषु योगदर्शनम् अन्यतमम्। सांख्यदर्शनं योगदर्शनं च समानतन्त्रम्। योगदर्शनं सुप्राचीनम्। उपनिषत्सु अपि योगस्य उल्लेखो दरीदृश्यते। हिरण्यगर्भो हि योगस्य प्रथमो वक्ता। योगसूत्ररचनमाध्यमेन पतञ्जलिः दर्शनरूपेण अस्योपस्थापनम् अकरोत्। योगसूत्रस्योपरि व्यासस्य भाष्यं प्रसिद्धम्। पतञ्जलिप्रणीतस्य योगशास्त्रस्य अपरं नाम सांख्यप्रवचनम् इति।

योगपदस्य अर्थो हि समाधिः। समाधिपदेनात्र सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातयोः बोधः। समाध्यर्थकयुज्धातोः करणे भावे च घञ्-प्रत्यये योगशब्दो सिध्यति। पतञ्जलिना सूत्रितं – योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति। चित्तवृत्तयश्च पञ्च – प्रमाणं विपर्ययः विकल्पः निद्रा स्मृतिश्चेति। एतासां चित्तवृत्तीनां निरोधः चित्तस्य सर्वासु भूमिषु भवति, परन्तु न हि ते सर्वे निरोधाः समाधिपदवाच्या भवन्ति। क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तम् एकाग्रं निरुद्धम् चेति पञ्च चित्तभूमयः। एकाग्रभूमौ हि सम्प्रज्ञातसमाधिः भवति, निरुद्धभूमौ च असम्प्रज्ञातसमाधिः भवति।

यस्यां समाधौ ध्येयस्य यथार्थस्वरूपं प्रत्यक्षीक्रियते स हि सम्प्रज्ञातसमाधिः। अस्यां समाधौ ध्येयभिन्नवृत्तीनां निरोधो भवति, ध्येयाकारा एव वृत्तिर्भवति। सम्प्रज्ञातसमाधौ हि ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयरूपायाः

त्रिपुटेः बोधो भवति। स च सम्प्रज्ञातसमाधिः वितर्कानुगतः विचारानुगतः आनन्दानुगत अस्मितानुगतश्चेति चतुर्विधः। एते चतुर्विधा अपि समाधयः सालम्बनाः। एतेषु वितर्कानुगतः स्थूलविषयम् अवलम्बते, विचारानुगतश्च सूक्ष्मविषयम्। अतो हि एतौ ग्राह्यविषयकौ। आनन्दानुगतः इन्द्रियविषयकः, अतोऽयं ग्रहणविषयकः इति कथितः। अस्मितानुगतश्च ग्रहीतृविषयकः। सर्ववृत्तीनां निरोधे हि असम्प्रज्ञातसमाधिः भवति। अयं समाधिः आलम्बनरहितः परवैराग्येण साध्यः। निरालम्बनत्वात् निर्विषयत्वात् च कर्मबीजाभाववशात् समाधिरयं निर्बीजसमाधिः इत्यपि कथ्यते। असम्प्रज्ञातसमाधिः द्विविधः भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्चेति। देवानां प्रकृतिलीनानां च समाधिः भवप्रत्ययः, स च अविद्यामूलकः, अतो निकृष्टः उपायप्रत्ययात्। योगिनां श्रद्धाद्युपायजन्यः असम्प्रज्ञातसमाधिः उपायप्रत्ययनाम्ना व्यपदिश्यते।

सांख्यदर्शनवद् योगदर्शनेऽपि प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेव दुःखध्वंसरूपा मुक्तिः स्वीक्रियते। तां च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं वा लब्धुम् अष्टाङ्गानाम् आचरणम् अपेक्षितम्। तानि च अङ्गानि तावत् – यमः नियमः आसनं प्राणायामः प्रत्याहारः धारणा ध्यानं समाधिश्चेति।

योगदर्शने ईश्वरः स्वीकृतः। स च ईश्वरः पुरुषविशेषः, तस्मिन् च क्लेश-कर्म-विपाकाशयसंस्पर्शो नास्ति। सूत्रितं च 'क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इति। ईश्वरस्य प्रणिधानेन ईश्वरप्रसादे सति तत्कृपया समाधिलाभः, ततो मुक्तिश्च सम्भवति। तस्य ईश्वरस्य वाचको हि ओंकारः। ओंकारस्य जपेन ओंकारवाच्यस्य पुरुषस्य चानुचिन्तनेन बद्धपुरुषस्य स्वरूपसाक्षात्कारः योगान्तरायाभावश्च भवतः। तत्त्वलाभाय ये उपाया योगशास्त्रे उपदिष्टास्ते न्याय-वेदान्तादिदर्शनेषु अपि स्वीकृताः। अतो योगदर्शनस्य सर्वप्राचीनत्वं गुरुत्वं च सम्यक्तया ज्ञातुं शक्यते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. किं नाम सत्यम्।

२. योगवृत्तिः केन रचिता।

३. कः अस्मितानुगतः समाधिः।

४. कः विचारानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः।

५. का नाम धारणा।

६. किं नाम ब्रह्मचर्यम्।

७. चित्तस्य विक्षिप्तभूमिः नाम का।

८. का नाम चित्तस्य मूढभूमिः।

९. सम्प्रज्ञातसमाधिः कस्यां चित्तभूमौ भवति।

१०. किं तावत् अनुमानं प्रमाणम्।

११. योगमते आगमप्रमाणं नाम किम्।

१२. चित्तवृत्तीनां निरोधः कथं भवति।

१३. अष्टाङ्गमैथुनानि कानि।

१४. किं तावत् महाव्रतम्।

१५. शौचं कतिविधम्।

१६. सन्तोषो नाम कः।

१७. किं तपः।

१८. कः स्वाध्यायः।

१९. ईश्वरप्रणिधानं नाम किम्।

२०. वितर्कानुगत-विचारानुगतौ किंविषयकौ।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. सांख्यदर्शनम्।

२. योगदर्शने ईश्वरः अङ्गीक्रियते, बुद्धितत्त्वात् च पञ्च तन्मात्राणाम् उत्पत्तिः अङ्गीक्रियते।

३. हिरण्यगर्भः।

४. पतञ्जलिः।

५. शाण्डिल्योपनिषत्, योगराजोपनिषत्, हंसोपनिषत्, नादबिन्दूपनिषत्, ध्यानबिन्दूपनिषत् योगकुण्डल्युपनिषत् इत्यादयः।

६. व्यासेन रचितं, तच्च व्यासभाष्यनाम्ना प्रसिद्धम्।

७. सांख्यप्रवचनम्।

८. योगदर्शने समाधिपादः, साधनपादः, विभूतिपादः, कैवल्यपादश्चेति चत्वारः पादाः सन्ति।

उत्तराणि-२

९. युज समाधौ इति युज्-धातोः करणे अधिकरणे च घञ्-प्रत्यये योगशब्दो निष्पद्यते।

१०. करणे घञा निष्पन्नस्य योगशब्दस्य सम्प्रज्ञातसमाधिः अर्थः, भावे घञा निष्पन्नस्य योगशब्दस्य असम्प्रज्ञातसमाधिः अर्थः।

११. योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः इति।

१२. चित्तवृत्तयः पञ्च। ताश्च प्रमाणं विपर्ययः विकल्पः निद्रा स्मृतिश्चेति।

१३. चित्तभूमयः पञ्च – क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तम् एकाग्रं निरुद्धं चेति।

१४. एकाग्रभूमौ सविकल्पसमाधिः, निरुद्धभूमौ च निर्विकल्पसमाधिः भवति।

१५. यस्यां भूमौ सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधो भवति, संस्कारमात्रं चावशिष्यते सा हि निरोधभूमिः।

१६. समाधिः द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्चेति।

१७. यत्र समाधौ ध्येयस्य यथार्थस्वरूपं प्रत्यक्षीक्रियते ध्येयभिन्नचित्तवृत्तीनां च निरोधो भवति स हि सम्प्रज्ञातसमाधिः।

१८. सम्प्रज्ञातसमाधिः द्विविधः – वितर्कानुगतः, विचारानुगतः, आनन्दानुगतः अस्मितानुगतश्चेति।

१९. इन्द्रियग्राह्येषु स्थूलविषयेषु विराट्-पुरुष-चतुर्भुजादिस्थूलमूर्तिविषये समाधिः हि वितर्कानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः।

२०. इन्द्रियविषये सम्प्रज्ञातसमाधिर्हि आनन्दानुगतः सम्प्रज्ञातसमाधिः।

२१. यत्र समाधौ निरोधसंस्कारवशात् व्युत्थानसंस्कारेण वृत्तयो नोत्पद्यन्ते सः संस्कारशेषः समाधिः हि असम्प्रज्ञातसमाधिः। अयं निर्बीजसमाधिरित्यपि कथितो भवति।

२२. असम्प्रज्ञातसमाधिः द्विविधः भवप्रत्ययः उपायप्रत्ययश्चेति।

२३. अव्यक्तादिचतुर्विंशतिजडतत्त्वविषयकः असम्प्रज्ञातसमाधिस्तु भवप्रत्ययः।

२४. श्रद्धाद्युपायवशात् यः असम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति स उपायप्रत्ययः, स च मोक्षजनको भवति।

उत्तराणि-३

२५. यदा पञ्च चित्तवृत्तयो पुरुषस्य मोक्षसहायका भवन्ति तदा ता अक्लिष्टा, यदा च मोक्षविरोधिन्यः भवन्ति तदा ताः क्लिष्टा इत्युच्यन्ते।

२६. प्रमाणं नाम असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः।

२७. योगमते प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमश्चेति त्रीणि प्रमाणानि।

२८. प्रमाणजन्यः पौरुषेयो बोधो हि प्रमा।

२९. इन्द्रियसन्निकृष्टे विषये चित्तसम्बन्धवशात् या विषयव्यक्तेः अवधारणप्रधाना चित्तवृत्तिः जायते सा विषयाकारचित्तवृत्तिर्हि प्रत्यक्षप्रमाणम्।

३०. घटमहं जानामि इति।

३१. बाधितविषयिणी चित्तवृत्तिरेव विपर्ययः। सूत्रितं च – विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम् इति।

३२. शब्दज्ञानमनुसृत्य समुत्पन्नायां यस्यां चित्तवृत्तौ विषयो न तिष्ठति सा वस्तुशून्या चित्तवृत्तिरेव विकल्प इति कथ्यते। सूत्रितं च – शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति।

३३. अभावप्रत्ययालम्बना चित्तवृत्तिर्हि निद्रा।

३४. अनुभूतविषयस्यैव संस्कारजन्या चित्तवृत्तिः स्मृतिः इति कथ्यते। सूत्रितं च – अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः इति।

उत्तराणि-४

३५. यमः नियमः आसनं प्राणायामः प्रत्याहारः धारणा ध्यानं समाधिश्चेति अष्टौ योगाङ्गानि।

३६. अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमपदेन व्यपदिश्यन्ते।

३७. भूतानां प्राणहरणाद् विरतिर्हि अहिंसा।

३८. प्राणधारणोपयोगिद्रव्यातिरिक्तानां भोग्यविषयाणां संग्रहाभावः एव अपरिग्रहः।

३९. शौच-सन्तोष-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः।

४०. यस्यां स्थितौ हि स्थिरतया सुखेन च दीर्घकालं स्थितिः सम्भवति तत् आसनम्। सूत्रितं च – स्थिरसुखम् आसनम् इति।

४१. प्राणवायोः श्वासप्रश्वासयोः वा संयमनमेव प्राणायामः। सूत्रितं च – श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः इति।

४२. यदा चित्तम् एकाग्रं सत् शब्दादिविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तं भवति तदा इन्द्रियाणि अपि स्थिराणि भवन्ति, अयं स्वाभाविक इन्द्रियनिरोध एव प्रत्याहार इत्युच्यते।

४३. विषयान्तरात् प्रतिनिवृत्तस्य चित्तस्य नाभिचक्रादिदेशेषु देवतामूर्तिविशेषेषु लग्नता एव धारणा।

४४. एकस्मिन् विषये प्रत्ययान्तरेण अनन्तरितः सदृशः प्रत्ययप्रवाहो हि ध्यानम्। सूत्रितं च – तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् इति।

४५. क्लेशकर्मविपाकाशयरहितः पुरुषविशेषो हि ईश्वरः।

४६. अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः।

४७. ईश्वरे भक्तिरेव ईश्वरप्रणिधाननाम्ना कथ्यते।

॥ इति त्रयोदशः पाठः ॥